ISSN 1392–1274. TEISĖ 2010 76

POPIEŽIAUS ALEKSANDRO III DOKTRINA DĖL SANTUOKOS SUDARYMO VIDURAMŽIŲ VAKARŲ EUROPOJE

Rusnė Juozapaitienė
Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Viešosios teisės katedros doktorantė
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius
Tel. (+370 5) 2 36 61 75
El. paštas: rusne.juozapaitiene@tf.vu.lt

Straipsnyje analizuojama krikščioniškos santuokos teisės raida viduramžių Vakarų Europoje nuo XII a. popiežiaus Aleksandro III įtvirtintos laisvo abiejų sutuoktinių pasirinkimo doktrinos iki Reformacijos pradžios.

In the article the history of the matrimonial law of the medieval Western Europe since the doctrine of free choice of both the spouses emphasized in the 12th century by the pope Alexander III until the Reformation in the 16th century is investigated.

Įvadas

Tiriant šeimos istoriją, svarbu nepamiršti ir teisės. Teisė visuomenėje ir ypač šeimoje turėjo įtakos daugeliui sričių, nuo turto paveldėjimo iki santuokos sudarymo aspektų. Tačiau istorikai, viena vertus, teisės nelaiko sociokultūriniu procesu, todėl teisė, reguliuojanti šeimos santykius, laikoma šeimos istorijos dalimi ir atskirai retai analizuojama. Kita vertus, teisės istorikui sunku vertinti teisės normas ir praktiką izoliuotai nuo šeimos struktūros ir šeimos santykių esmės. Dar vienas svarbus klausimas teisės istorikui, tiriančiam šeimos teisės ir šeimos struktūros bei šeimos ryšių santykį, – kaip gi iš tikrųjų teisė funkcionavo praeityje. Istoriškai Vakarų Europa kaip geografinis arealas apima daugybę teisinių sistemų, iš kurių savo ypatumais išsiskiria bendroji anglų teisė ir kontinentinė teisė, kilusi iš romėnų teisės tradicijos. Tačiau abiem šioms teisės tradicijoms savo ruožtu turėjo įtakos arba jų ribose veikė kitos teisinės subsistemos (lenų teisė, bažnytinė teisė, prekybos teisė, dvarų teisė, miestų ir miestiečių teisė bei karalių teisė). Todėl bet kokie bandymai apibendrinti skirtingas teisines subsistemas gali būti sunkūs. *A priori* galima teigti, kad visai Europos teisei būdingas ir bendras yra bažnytinių teismų vaidmuo santuokos ir jos teisėtumo bei pasaulietinių teismų jurisdikcija paveldėjimo klausimais.

Šio straipsnio tikslas – parodyti šiuolaikinės santuokos instituto ištakas viduramžių teisėje. Viduramžiais Bažnyčia buvo aktyvus socialinės struktūros, taigi

ir šeimos, formavimo(si) veiksnys. Šio tyrimo objektu pasirinkta krikščioniškosios santuokos sudarymo raida viduramžių Vakarų Europoje, pabrėžiant popiežiaus Aleksandro III laisvo abiejų sutuoktinių pasirinkimo doktrinos principus. Straipsnyje siekiama atskleisti, kokios buvo šios doktrinos susiformavimo prielaidos ir vėlesnė įtaka europinei šeimos teisei.

Rengiant darbą buvo taikoma istorinė sisteminė-struktūrinė analizė. Naudojamasi daugiausiai Vakarų Europos tyrėjų darbais, nes Lietuvoje ši problematika kol kas lieka už akademinio pažinimo ribų. Būtent dėl pastarojo momento straipsnis yra novatoriškas ir aktualus, nes teisės, ypač buvusios, pažinimas leidžia bandyti spėti, kokia ji bus ateityje.

Straipsnio autorė dėkoja *Gebert Ruf Stiftung* fondui už suteiktą stipendiją stažuotei (*Junior Research Fellowship Program*) Friburgo universitete (Šveicarija), kurios metu surinkta medžiaga buvo panaudota rengiant šį straipsnį.

Aleksandro III santuokos doktrinos formavimosi prielaidos

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 38 straipsnyje, pabrėžiant, kad „šeima yra visuomenės ir valstybės pagrindas“, taip pat reglamentuojamas principas, kad santuoka_sudaroma laisvu vyro ir moters sutarimu, o sutuoktinių teisės šeimoje yra lygios [1]. Sutuoktinių lygiateisiškumas grindžiamas konstituciniu asmenų lygiateisiškumo principu, įtvirtintu Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje [2]. Lygiateisiškumas reiškia diskriminavimo draudimą. Todėl vienas sutuoktinis neturi daugiau teisių ar pareigų nei kitas. Pagal lygiateisiškumo principą reikalaujama, kad visi šeimos gyvenimo klausimai būtų sprendžiami ne vienašališkai, o abipusiu sutuoktinių sutarimu [16, p. 65]. Taip pat reglamentuojama, kad valstybė registruoja santuoką ir pripažįsta bažnytinės santuokos registraciją.

Lietuvos Respublikos civilinio kodekso trečioji knyga yra skirta šeimos teisei. Daugiau kaip 300 šios knygos straipsnių išsamiai reglamentuoja santuokos, sutuoktinių santykių, vaikų ir tėvų tarpusavio teisių ir pareigų, globos ir rūpybos bei kitus klausimus. Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 3.7 straipsnyje nustatyta, kad „santuoka yra įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas vyro ir moters susitarimas sukurti šeimos teisinius santykius“ [3]. Civilinis kodeksas įtvirtina santuokos kaip *sui generis* sutarties, susitarimo (lot. *consensus facit nuptias*) doktriną [16, p. 41]. Taigi pagal Lietuvos Respublikos teisę santuoka yra būtinai savanoriškas vyro ir moters susitarimas kurti šeimos teisinius santykius su visais iš to išplaukiančiais įsipareigojimais ir teisėmis. Jei nėra laisvo ir savanoriško šalių susitarimo, tai viena iš priežasčių, darančių santuoką negaliojančia.

Bet ar taip buvo visada? Ar visada vyrai ir moterys jungdavosi santuokos saitais laisva valia ir savanoriškai?

Kalbant apie šeimos ir santuokos istoriją, įprasta manyti, kad vaikams sutuoktinius parinkdavo tėvai. Tačiau jau viduramžiais įsivyravo laisvo abiejų sutuoktinių sutikimo santuokos doktrina (angl. *consensualist marriage doctrine*), patvirtinta ir Krikščionių bažnyčios. Iš romėnų teisės tradicijos buvo perimtas principas *consensus facit nuptias*. Laisvo pasirinkimo doktrina yra vienas iš svarbiausių viduramžių

santuokos teisės aspektų. Antrojoje XII a. pusėje šią doktriną suformulavo popiežius Aleksandras III (1159–1181)[1], spręsdamas jam pateiktas bylas.

Iki šios popiežiaus Aleksandro III doktrinos paskelbimo XII amžiaus viduryje vyravo keletas teologinių krypčių. Tarp pagrindinių Bolonijos ir Paryžiaus mokyklų buvo kilęs nesutarimas dėl santuokos sudarymo proceso. Bolonijos teologinė kryptis, kurios svarbiausias atstovas yra Gracianas (XI a. pab. – 1150), žymus italų kanonistas ir kanonų teisės mokslo pradininkas, pripažino skirtumą tarp *matrimonium initiatum* ir *matrimonium ratum*, o Paryžiaus teologinės mokyklos atstovai – skirtumą tarp sutikimo tuoktis *de praesenti* ir *de futuro* [9, p. 255]. Gracianas pabrėžė, kad santuoka sudaroma dviem etapais: iš pradžių šalys apsikeičia žodžiais, reiškiančiais sutikimą tuoktis vienas su kitu, o vėliau jų sąjunga yra patvirtinama įvykusiu lytiniu aktu. Pagal Gracianą, abu etapai būtini, norint sudaryti įpareigojančią sąjungą, nes santuoka tuo pačiu metu yra dvasinis ryšys, išreiškiamas sutikimo žodžiais, bei fizinis ryšys, išreiškiamas lytine sueitimi. Gracianas siekė suderinti dvi skirtingas anksčiau vyravusias santuokos sudarymo teorijas: romėniškąją (angl. *Roman consensual theory*) ir germaniškąją (angl. *Germanic coital theory*) [7, p. 407]. Kaip matome, santuokos sudarymo užbaigimui lytiniu aktu (lot. *consummatio matrimonii*) buvo skiriamas ypatingas dėmesys, nes tik tokia santuoka tampa įpareigojančia ir neišardoma. Bolonijos teologinė kryptis pripažino santuokos nenutraukiamumo atidėjimą iki tarp šalių įvykusio lytinio akto. Mat tokioje „nepanaudotoje“ santuokoje vienas iš sutuoktinių galėjo rinktis vienuolystę be kito sutuoktinio sutikimo. Taip pat jei vienas iš sutuoktinių įrodydavo negalįs atlikti lytinio akto, Bažnyčia galėjo nutraukti tokią santuoką, o buvę sutuoktiniai arba bent jau tas iš sutuoktinių, kuris nebuvo seksualiai nepajėgus, galėdavo pakartotinai tuoktis. Bet jei santuoka nors kartą buvo „panaudota“, vėlesnis vieno iš sutuoktinių lytinis nepajėgumas nebegalėdavo būti priežastimi ją nutraukti. Tačiau šiuo atveju kyla neaiškumų, ar gali būti teisėta laikoma santuoka, jei tarp sutuoktinių yra susitarimas gyventi skaisčiai, pavyzdžiui, tarp Marijos ir Juozapo, nors kanonistai jų santuokos teisėtumo nekvestionuoja.

Pirmasis skirtumą tarp sutikimo tuoktis žodžių esamuoju ir būsimuoju momentu pabrėžė prancūzų teologas Petras Abelardas (*Petrus Abelaerdus*, 1079–1142). Kitas žymus prancūzų teologas Petras Lombardas (*Petrus Lombardus*, 1095–1160) pabrėžė, kad santuokos esmė yra šalių sutikimas tuoktis. Jei šalys susitarė tuoktis ateityje ir išreiškė šį sutikimą būsimuoju laiku (*de futuro*), jos sudarė sužadėtuves (lot. *sponsalia*), o ne santuoką. O sužadėtuves galima nutraukti tiek abipusiu susitarimu, tiek vienašališkai. Paryžiaus teologinė kryptis susieja santuokos neišardomumą su sutikimą esamuoju momentu (*de praesenti*) reiškiančių žodžių ištarimu. Ji nepritarė leidimui nutraukti santuoką dėl vieno iš sutuoktinių noro pasirinkti vienuolystę arba dėl negalėjimo atlikti lytinio akto.

Be šių dviejų pagrindinių teologinių krypčių, buvo ir trečioji, kurios žymiausiu atstovu laikomas italas Vakarijus (*Roger Vacarius,* 1120–1200?), pasaulietinės ir

[1] Dekretas *Veniens ad nos*.

kanonų teisės žinovas, pirmasis romėnų teisės mokytojas Oksforde [7, p. 407]. Savo kūrinyje *Summa de Matrimonio* jis oponavo Graciano ir Petro Lombardo santuokos sudarymo teorijoms, pabrėždamas tėvų sutikimo bei nuotakos perdavimo (*traditio*) jaunikiui privalomumą galiojančiai santuokai sudaryti[2].

Pagrindiniai Popiežiaus Aleksandro III doktrinos principai

Popiežius Aleksandras III neperėmė nei vienos iš šių krypčių pozicijų iki galo. Jo kuriama santuokos teisė brendo pamažu. Jis darė skirtumą tarp įžadų *de praesenti* ir *de futuro*, tačiau atmetė bet kokius šventimo ar ceremonijos reikalavimus galiojančiai santuokai sudaryti, kaip kad buvo įprasta romėnų arba germanų tradicijose. Taip pat nereikėjo ir niekieno kito, išskyrus jaunuosius, sutikimo. Kita vertus, sąjungos įvykdymui lytiniu aktu *vel non* suteikiama didelė teisinė reikšmė tiek kuriant neišardomą sąjungą ištarus sutikimą ateityje reiškiančius žodžius (*de futuro*), tiek išimtyse dėl santuokos, dėl kurios duotas sutikimas esamuoju momentu (*de praesenti*), neišardomumo. [9, p. 255]. Ištarus sutikimą ateityje reiškiančius žodžius pradedamas santuokos sudarymo procesas, kuris baigiamas atlikus lytinį aktą. O ištarus sutikimo tuoktis žodžius čia ir dabar, santuokos sudarymo procesas užbaigiamas tik prasidėjęs (*in fieri*).

Popiežiaus Aleksandro III dekretalijoje *Veniens ad nos* nustatytos santuokos sudarymo sąlygos buvo patvirtintos vėlesnių popiežių ir išliko standartine kanoninės santuokos doktrina iki 1563 m. [7, p. 412].

Laisvas abiejų sutuoktinių sutikimas buvo būtina ir pakankama sąlyga, kad būtų sudaryta nenutraukiama santuoka, todėl tėvų sutikimo arba dvasininko dalyvavimo nereikėjo. Būtent dėl to Krikščionių bažnyčia toleravo ir pripažino teisėtomis netgi slaptas santuokas tarp asmenų, kurie buvo sulaukę tam tikro vedybinio amžiaus, nustatyto kanonų teisės (14 metų vaikinams ir 12 metų merginoms). Tokios slaptos santuokos galėjo būti sudaromos dviem būdais: apsikeičiant įžadais *verba de praesenti* arba *verba de futuro*. *Verba de praesenti* būdu jaunieji vienas kitam pasakydavo „Imu tave į žmonas / vyrus“, o *verba de futuro* būdu jaunieji apsikeisdavo pažadais „imsiu tave į žmonas / vyrus“, bet santuoka buvo laikoma galiojančia tik jei po to įvykdavo lytinė sueitis tarp sutuoktinių (lot. *consummatio matrimonii vel sponsalia de futuro carnali copula secuta*). Bažnyčia ilgai buvo tos nuomonės, kad santuokai nereikalingas joks formalumas, abi šalys pačios buvo „santuokos sakramento dvasininkai“, o kunigo dalyvavimas sudarant santuoką tapo privalomas tik XVI a. [4, p. 302–304]. Tačiau tai, kad nebuvo formalumų, paliko atvirą klausimą, kaip ir kada tiksliai būdavo sudaroma santuoka. Galiausiai kanonų teisė išskyrė tokius etapus:

1) apsikeitimą pažadais susituokti ateityje, kuris yra sužadėtuvių sutartis; tam tikrais atvejais ši sutartis gali būti nutraukta bet kurios iš šalių ir visada abipusiu sutikimu;
2) apsikeitimą pažadais susituokti dabar, kuris yra santuokos sutartis;
3) sutikimą lytiškai santykiauti susituokus, kuris yra santuokos užbaigimas.

[2] Plačiau apie kitas XII a. dekretistų ir dekretalistų santuokos sudarymo teorijas bei lytinio akto, impotencijos ir t. t. svarbą žr. nuorodą 9.

Taip laipsniškai sutikimo susituokti normos išsirutuliojo į ištisą sutarčių teisės sąvadą. Pasak garsaus amerikiečių teisės profesoriaus Haroldo Bermano, tai buvo ne tik šiuolaikinės santuokos teisės pagrindai, bet ir tam tikri pamatiniai moderniosios sutarčių teisės elementai, būtent laisvos valios sąvoka ir su ja susijusios klaidos, prievartos ir apgaulės sąvokos [4, p. 302–304].

Tačiau laisvo abiejų sutuoktinių sutikimo santuokos doktrinai prieštaravo bažnytinių teismų praktikoje vyravusi *abiuratio sub poena nubendi* bausmė. Šios bausmės esmė tokia: „[konkubinato] atsisakymas grasant [priverstiniu] sutuokimu, t. y. nesantuokinio ryšio atsisakymas, grasant priverstiniu šio ryšio pavertimu galiojančia [sakramentine] santuoka. Jeigu tokia pora ateityje vėl turėtų nesantuokinių santykių arba net jei būtų tik įtarimas dėl tokių santykių, pora būtų laikoma susituokusia, t. y. vyktų prievartinės vedybos[3].

Kaip kanonų teisės posistemis, bažnytinė santuokos teisė iš dalies rėmėsi įtampa tarp santuokos sakramento kaip dviejų asmenų savanoriškos sąjungos Dievo akivaizdoje koncepcijos ir santuokos sakramento kaip teisinio sandorio bažnyčios, kaip korporacinio darinio, teisinės sistemos ribose koncepcijos [4, p. 305]. Šios įtampos pavyzdys galėtų būti klausimas, ar galioja slapta santuoka, nes tai, kad nebuvo formalumų, paliko atvirą klausimą, kaip ir kada tiksliai būdavo sudaroma santuoka.

Galimybė sudaryti slaptas santuokas kėlė nemažai rūpesčių tiek tėvams ir pasaulietinei valdžiai, tiek pačiai Bažnyčiai. Kadangi santuokos būdavo sudaromos be jokių liudininkų, nebuvo jokių įrodymų, kad jos buvo sudarytos. Patys jaunieji galėdavo persigalvoti, pavyzdžiui, nesąžiningas jaunikis, pasinaudojęs mergina, arba pavargęs nuo šeimos rūpesčių ar sutikęs kitą mylimąją, vėliau išsigindavo sudaręs santuoką. Taip pat abu jaunieji, norintys išsiskirti, galėdavo teigti, kad nebuvo sudarę santuokos, nes priešingu atveju jie negalėtų išsiskirti, nes santuoka buvo laikoma nenutraukiama. Poros, nebenorinčios gyventi kartu, mieliau sutikdavo būti nubaustos už nesantuokinius santykius arba ištvirkavimą, nei toliau vilkti nebemielos santuokos jungą. Vis dėlto dažniau ginčų kildavo vienam iš sutuoktinių nebepripažįstant slapta sudarytos santuokos. Tėvų verčiami vaikai vėliau sudarydavo kitas viešas santuokas, ir tada būdavo nebeaišku, su kuo gi asmuo yra susituokęs. Bažnyčiai buvo svarbu, ar sudarant tokią santuoką tikrai nebuvo jokių kliūčių (pvz., tinkamas amžius, artima giminystė, kraujomaiša, tikrai laisvas sutikimas tuoktis etc.), nes santuoka buvo laikoma sakramentu. Pasaulietinei valdžiai buvo svarbus tokių santuokų ir palikuonių teisėtumo klausimas, nes tai lėmė palikimo paveldėjimo, giminės pagal tėvo liniją išsaugojimo ir patriarchalinio autoriteto klausimus. Be to, realiame gyvenime santuokos vis dėlto būdavo sudaromos laikantis ekonominių, socialinių, netgi karinių tikslų (ypač didikų tarpe). Pavyzdžiui, nuomininkas turėdavo mokėti mokestį savo ponui, kad jo dukra galėtų ištekėti. Realiai santuokos sudarymas buvo ne paprastas įvykis, o ištisas procesas, lydimas įvairių apeigų (piršlybos, derybos dėl kraičio, žvalgytuvės, sužadėtuvės, mergvakariai ir bernvakariai, tėvų palaiminimas, iškilmin-

[3] Lot. *[concubinatus] abiuratio sub poena nubendi* – „[konkubinato] atsisakymas grasant [priverstiniu] sutuokimu“.

gas šventimas bažnyčioje etc.). Netgi tokiu atveju ne visada aišku, nuo kada tiksliai pora laikoma susituokusi. Šis klausimas ypač aktualus, nes tik galiojanti santuoka buvo laikoma nebenutraukiama.

Apie iškilusius sunkumus, siekiant pritaikyti popiežiaus Aleksandro III laisvo abiejų sutuoktinių pasirinkimo doktriną realiam gyvenimui, rodo ir Bažnyčios teismus pasiekusios bylos [10; 11; 14; 15; 19]. Profesoriaus Ch. Donahue Jr. teigimu, pats popiežius Aleksandras III netoleravo slaptų santuokų sudarymo, tačiau laikė jas galiojančiomis, priimdamas tai kaip kainą už galimybę laisvai pasirinkti [9, p. 275]. Pagrindinis jo tikslas, nereikalaujant iškilmių ir tėvų ar globėjų / ponų sutikimo sudarant santuoką, buvo suteikiama galimybė patiems jauniesiems, sulaukusiems santuokinio amžiaus, laisvai pasirinkti gyvenimo palydovą**,** taip pat galimybė lengviau susituokti, nes įvairūs reikalavimai apsunkino patį procesą.

Aleksandro III doktrina susilpnino šeimos ir ponų įtaką renkantis sutuoktinį. (Nors Gracianas teigė, kad tėvų sutikimas yra būtinas.) Aleksandras III patikslino ankstesnę teisę, kad vaikų sužadėtuvės yra neteisėtos ir jų galima atsisakyti sulaukus pilnametystės (lot. *sponsalia impuberum, proximi pubertati*), t. y. subrendę vaikai galėdavo atsisakyti tėvų parinktų sužadėtinių.

Popiežius Aleksandras III taip pat palaikė popiežiaus Inocento II poziciją ir paskelbė doktriną, kad sužadėtuvės be lytinės sueities, įvykusios ne *in facie ecclesiae*, vis dėlto gali būti įpareigojančios santuokos pagrindas [6, p. 336, 339]. Tačiau santuokos, kad būtų teisėtos, turėtų būti sudaromos bažnyčioje, abiejų sutuoktinių sutarimu ir *verba de praesenti* būdu *in facie ecclesiae.* Jei santuoka būdavo „nepanaudota“ (lot. *matrimonium non consummatum*), t. y. joje nebūdavo įvykęs lytinis aktas, Aleksandras III leido vienam iš sutuoktinių verčiau pasirinkti vienuolišką gyvenimo būdą ir atleisti kitą sutuoktinį nuo santuokinių pareigų, nei leisti pakartotinai tuoktis.

Skyrybas nepanaudotoje santuokoje (angl. *unconsummated present consent marriage, lot. matrimonium non consummatum*) Aleksandras III pripažino leistinomis šiais atvejais: viena iš šalių arba abi įstoja į vienuolyną; paaiškėja vedybinė giminystė (lot. *affinitas*); negalėjimas atlikti lytinio akto; viena iš šalių ilgą laiką yra nežinia kur esanti aplinkybėmis, leidžiančiomis manyti, kad ji yra žuvusi.

Atrodytų, kad pagal Graciano su lytiniu aktu siejamus reikalavimus galiotų daugiau faktinių santuokų nei pagal Aleksandro III taisykles. Pagal Aleksandro III taisykles galėjo būti naikinamos ir buvo panaikinamos faktinės santuokos, jei prieš jas su kita šalimi buvo sudaryta santuoka išreiškiant sutikimą esamuoju momentu, net jei tokia pirmąja sąjunga ir nebuvo pasinaudota [9, p. 275].

Garsus viduramžių kanonų teisės tyrėjas James A. Brundage pabrėžia, kad šalių susitarimo tuoktis teorija (angl. *consensual theory of marriage*) sumažino lytinio akto svarbą santuokos formavimo procese; ši teorija nebuvo iki galo priimta visuomenės ir praktikoje, nes žmonės ir toliau manė, kad santuoka yra nebaigta, jei joje nėra lytinių santykių; išliko skirtumas tarp sutikimo teorijos ir teismų praktikos, nes kilo klausimas, kodėl sutikimas tuoktis dabar be lytinės sueities (*verba de praesenti*) daro santuoką neišardoma sąjunga, tačiau

negalėjimas atlikti lytinio akto leidžia ją nutraukti. Ši teorija į svarbiausią vietą iškėlė sutuoktinių sutikimą tuoktis esamuoju momentu kaip pagrindinį galiojančios santuokos kriterijų, taip nustumdama į šalį seksualinių santykių, šeimos interesų, santuokinio turto, emocinių saitų ir palikuonių reprodukcijos klausimus. Aleksandro III įvesta sutikimo teorija galiausiai pasirodė neveiksminga, nes ji nesugebėjo atspindėti socialinės santuokos realybės [7, p. 422–423].

Popiežiaus Aleksandro III doktrinos kanonizavimas ir vėlesnė įtaka bažnytinei teisei

Aleksandro III pontifikavimo metu kanoninė santuokos doktrina dar nebuvo išbaigta, turėjo juridinių netikslumų. Popiežius Inocentas III užbaigė Aleksandro III doktriną; siekdamas apriboti slaptas santuokas, paskelbė, kad teisėta tik ta santuoka, kuri buvo iškilmingai sudaryta *in facie ecclesiae* [17, p. 73]. Taip iš dviejų šeimų pelningos sąjungos santuoka tapo sakramentu, kurį tik Bažnyčia gali administruoti.

Santuokos sakramentiškumo įtvirtinimas XII a. skatino ir suvokimą, kad šalys pačios yra šio sakramento vykdytojos. Santuokos sakramentiškumo teorija suteikė didesnį pasitikėjimą žmonių pasirinkimu, todėl nereikalavo nei iškilmingų apeigų, nei Bažnyčios vadovavimo, nei visuomenės dalyvavimo. Galimybė pasirinkti patiems stiprino individų, ypač moterų statusą[4].

Lieka neaišku, kodėl Bažnyčia, nustačiusi vieną santuokos sudarymo procedūrą, leido ir kitą, t. y. slaptas santuokas. Neaišku, kodėl individualus sutikimas tuoktis buvo laikomas šventas, o civilinis susitarimas tapo sakramentu. Būtent santuokos sakramentiškumas reikalauja asmeninio dalyvavimo, nes civilinį sandorį galima sudaryti ir per tarpininkus. Bažnyčia, leidusi poroms tuoktis laisvu susitarimu, apribojo tėvų valdžią. Tiek romėnų, tiek germanų teisė numatė tėvų sutikimą galiojančiai santuokai sudaryti. Tokiu būdu Bažnyčia perėmė iš tėvų kontrolę santuokos sudarymo klausimais, tai rodo ir faktai, kad neaiškumai buvo sprendžiami bažnytiniame teisme.

Nors Bažnyčia sumažino tėvų įtaką parenkant vaikams sutuoktinius, ji nustatė kitus apribojimus santuokai sudaryti. XI a. buvo draudžiama sudaryti santuoką giminaičiams iki septinto giminystės laipsnio, nors buvo neaišku, kaip tiksliai nustatyti giminystės ryšį, kol X a. nebuvo perimtas germaniškas giminystės laipsnio nustatymo metodas. Mat pirmieji draudimai tuoktis su giminaičiais buvo nustatyti IV amžiuje. Civilinėje arba romėnų sistemoje kiekvienas giminystės laipsnis atitinka vieną žingsnį kilmės linijoje, kuria vienas asmuo siejamas su kitu per jų bendrą protėvį. Germanų sistemoje giminystės laipsniai skaičiuojami pagal kartų skaičių, kuris du asmenis skiria nuo jų bendro protėvio [13, p. 134–146; 18, p. 51]. Tik Ketvirtas Laterano susirinkimas (1215) sumažino apribojimus iki ketvirto giminystės laipsnio. Šiuo aspektu Bažnyčios

[4] Nors tik 1438 m. Florencijos susirinkime buvo oficialiai įtvirtinta santuokos kaip sakramento doktrina, Bažnyčios tėvai jau IV a. po Kr. buvo paskelbę santuoką šventa ir sakramentine. Katalikų teologai laikė santuoką tokiu pat sakramentu kaip ir krikštą arba Eucharistiją. Jau Erazmas Roterdamietis atkreipė dėmesį į nuolat kintantį santuokos kaip sakramento suvokimą ir manė, kad doktrina turėtų keistis priklausomai nuo tuometinių aplinkybių [18, p. 126].

doktrina prieštaravo pasaulietinei vedybų strategijai, nes endogaminės santuokos buvo priimtinos, siekiant išsaugoti turtą šeimoje pagal tėvo liniją [5, p. 99]. Todėl artimų giminaičių santuokos buvo galimos tik gavus Bažnyčios dispensą. Tačiau tokių dispensų išdavimas leido pačiai Bažnyčiai apeiti savo nustatytus reikalavimus. Vyskupams buvo suteikti įgaliojimai spręsti dėl dispensų suteikimo, ypač dėl trečio ar ketvirto giminystės laipsnio. Jau XVII a. pab. prie prašymų tuoktis būdavo pridedamos ir genealoginės diagramos [12, p. 236]. Visuomenėje buvo paplitęs paprotys tuoktis su pirmojo sutuoktinio artimaisiais, siekiant išsaugoti turtą. Prašymuose dispensai buvo nurodomos ir kitos priežastys – artima kaimynystė, t. y. kaimynystėje nėra pakankamai negiminaičių, su kuriais būtų galima sudaryti santuoką; ikisantuokiniai seksualiniai ryšiai, ypač jei nuotaka jau laukdavosi; bet niekada kaip priežastis nebuvo nurodoma meilė arba susižavėjimas, nes tai nebūtų pakankamas pagrindas suteikti kanoninių draudimų išimtį. Leisdama sudaryti santuokas, kurios teoriškai negali būti sudarytos, Bažnyčia numatė tris pagrindinius priežasčių tipus: sociologinį, strateginį ir moralinį [12, p. 237]. Sociologinės priežastys: Bažnyčia skatino endogamines santuokas tarp to paties socialinio sluoksnio žmonių; strateginės priežastys – santuoka su senmerge, arba jei santuoka yra vienintelis būdas nepalikti vaikų našlaičiais ir išlaikyti namų ūkį, arba išlaikyti šeimos verslą, pavyzdžiui, pameistrys vesdavo savo meistro našlę, ar sutaikyti konfliktuojančias šeimas ir gimines; moralinės priežastys: siekiant išvengti nesantuokinių gimimų arba panaikinti konkubinatą.

Bažnytinių teismų sprendimai dėl santuokos galiojimo buvo ypač svarbūs turto paveldėjimo klausimais, taigi ir visai pasaulietinei teisei, nes paveldėjimo santykiai atsirasdavo tik iš teisėtų ryšių. Be santuokos ir legitimumo klausimų, Bažnyčia reglamentavo ir seksualinį pasauliečių gyvenimą. Vietiniai bažnytiniai teismai dažnai nagrinėdavo svetimautojų ir ištvirkautojų bylas, bausdavo už sodomiją ir incestą.

Galima apibendrinti, kad viduramžių Vakarų Europos santuokos teisė buvo kanonų teisė. XII–XVI a. pagrindiniai santuokos sudarymo principai buvo šie: 1) sutikimas tuoktis esamuoju momentu tarp vyro ir moters, galinčių tai padaryti, t. y. esančių atitinkamo santuokinio amžiaus bei nesant kitų kliūčių sudaryti santuoką, darė santuoką neišardomą iki vieno iš sutuoktinių mirties, nebent vienas iš jų arba abu abipusiu susitarimu nuspręsdavo stoti į vienuolyną ar religinį ordiną iki santuokos užbaigimo lytiniu aktu; 2) sutikimas tuoktis būsimuoju momentu darė santuoką neišardoma sąjunga, jei toks sutikimas buvo patvirtintas lytiniu aktu (lot. *sponsalia verba de futuro carnali copula (sub)secuta*): 3) kiekvienas krikščionis vyras galėjo vesti bet kurią krikščionę moterį, jeigu: abu yra atitinkamo santuokinio amžiaus ir galintys, pajėgūs atlikti lytinį aktą; nė vienas nėra anksčiau sudaręs santuokos su asmeniu, kuris vis dar yra gyvas; nė vienas nėra davęs skaistybės įžadų ir vyras nėra dvasinėje tarnyboje (dekanas, kunigas ar pan.); tarp jų nėra artimų giminystės ryšių. Popiežius Aleksandras III (1159-81) savo dekretalijose pabrėždavo laisvo abiejų sutuoktinių pasirinkimo doktriną ir galiojančiai santuokai sudaryti nekėlė daugiau jokių reikalavimų, kaip kad tėvų ar ponų sutikimas, viešas užsakų

skelbimas, ar yra liudininkų ir pan., išskyrus draudimą sudaryti santuoką artimiems giminaičiams. Nepaisant oficialios popiežių patvirtintos doktrinos, Bažnyčia skatino jaunuosius skelbti užsakus, santuoką sudaryti bažnyčioje (*in facie ecclesiae*) iškilmingomis apeigomis, dalyvaujant liudininkams ir prieš tai gavus tėvų bei ponų sutikimą. Bažnyčios skelbiami santuokos sudarymo principai ir tuometė socialinė realybė, kai vaikai buvo finansiškai priklausomi nuo tėvų arba nelaisvieji žmonės nuo savo ponų, bei reali Bažnyčios veikla konfrontavo tarpusavyje, slaptos santuokos ir Bažnyčios teismus pasiekusios bylos rodo buvusią socialinę įtampą visuomenėje, nes santuoka buvo ir socialinis faktas, kuriam turėjo įtakos šeimos, finansiniai ir feodaliniai aspektai. Todėl realiai žmonių pasirinkimas, ypač moterų, nebuvo laisvas. Tokias išvadas pagrindžia ir literatūros bei diplomatinių šaltinių analizė [8, p. 2]. Tyrėjo Georges Duby teigimu, XI–XII a. du santuokos modeliai konkuravo: pasaulietinis modelis, grįstas giminystės linija, kuriuo buvo siekiama griežtai kontroliuoti santuokos pasirinkimo galimybę ir kuriam buvo būdinga tendencija tuoktis su giminaičiais, bei bažnytinis modelis, kuriam nerūpėjo giminystės linija, kuris labiau pabrėžė besituokiančiųjų, o ne jų šeimų arba valdovų pasirinkimą, ir kuris reikalavo egzogamijos (kad būtų tuokiamasi už giminės ribų). Vėlesni moksliniai tyrimai rodo, kad ši įtampa išliko ir XIV–XV a., ypač kilmingųjų tarpe [8, p. 3].

Taigi viduramžių Krikščionių bažnyčia buvo aktyvus visuomenės dalyvis, kuriantis teisę, kuri reglamentavo šeimos santykius. Viduramžių kanonų teisės įtaka santuokai sudaryti yra ypatinga tuo, kad ji primygtinai nereikalavo nei tėvų sutikimo, nei dvasininkų ar liudininkų dalyvavimo, nei šventinių apeigų bažnyčioje. Nors buvo numatytos normalios santuokos sudarymo procedūros, kaip tėvų sutikimo gavimas, sužadėtuvių paskelbimas ir tuo pačiu būsimos santuokos viešumas bei iškilmingos apeigos bažnyčioje dalyvaujant dvasininkui, vis dėlto buvo pripažįstamos ir slaptos santuokos. Reikalavimai, kurie turi būti įgyvendinti, kad sudaryta santuoka būtų laikoma galiojančia, ir bažnytinių teismų atsisakymas suteikti skyrybas galiojančių santuokų atveju buvo pagrindiniai bažnytinės doktrinos elementai, darantys įtaką šeimos teisei [5, p. 95]. Viduramžiais susiformavusi krikščioniškos santuokos teisė gyvavo Europoje iki pat XVI a. įvykusios reformacijos, o Anglijoje net ir ilgiau. Dėl XVI a. reformacijos ir paskui vykusios kontrreformacijos įtakos įvyko esminis lūžis krikščioniškos santuokos sudarymo doktrinoje. Reformatoriai neigė santuokos kaip sakramento reikšmę, santuoką jie laikė civiline sutartimi. Reformacija padarė didžiulę įtaką santuokos sekuliarizacijos procesui bei tam, kad dalis socialinių funkcijų būtų perkelta iš Bažnyčios valstybei. Reformatoriai siekė atkurti *pater familias* autoritetą. Kad būtų vėl patvirtinta santuokos vieša prigimtis, reformatoriai nustatė, kad santuokos iškilmės turi būti viešos, apie būsimą santuoką reikia paskelbti bažnyčioje per religines apeigas, o tėvų sutikimas yra privalomas. 1545–1563 vykęs Tridento susirinkimas buvo atsakas į reformaciją bei siekis kovoti su protestantiškomis reformomis. Vienas iš pagrindinių klausimų buvo santuokos instituto modernizavimas, atsakant į reformatų kritiką. *Tametsi* dekretu (1563) buvo įvestos

trys svarbios naujovės: pirma, prieš santuoką turi būti paskelbti užsakai ir tris iš eilės sekmadienius parapijos kunigas turi skelbti jaunųjų vardus, taip buvo panaikintos slaptos santuokos; antra, santuokos iškilmės turi įvykti *in facie ecclesiae*, t. y. turi dalyvauti kunigas ir du trys liudininkai, nors pirmieji bandymai reikalauti santuokos iškilmių bažnyčioje pastebimi jau XII a.; trečia, atsisakė reikalauti tėvų sutikimo ir toliau palaikė popiežiaus Aleksandro III poziciją, kad užtenka laisvo ir savanoriško abiejų sutuoktinių sutikimo sudaryti galiojančią santuoką. Paskelbus *Tametsi* dekretą kunigo ir liudininkų buvimas tapo įprasta kanonine santuokos forma, būtina santuokos galiojimo sąlyga. Tridento susirinkimas dar kartą patvirtinto, kad santuoka yra sakramentas, atmetė skyrybas ir atkakliai tvirtino, kad tik Bažnyčia turi teisę spręsti santuokos galiojimo klausimus. Šiuos ir kitus klausimus, susijusius su reformacijos ir kontrreformacijos įtaka krikščioniškos santuokos raidai, išsamiau planuojama aptarti kitame straipsnyje.

Išvados

1. Laisvo pasirinkimo doktrina, suformuluota popiežiaus Aleksandro III, sprendžiant jam pateiktas bylas, yra vienas iš svarbiausių viduramžių santuokos teisės aspektų. Tačiau laisvo abiejų sutuoktinių sutikimo santuokos doktrinai prieštaravo bažnytinių teismų praktikoje vyravusi *abiuratio sub poena nubendi* bausmė.
2. Laisvas abiejų sutuoktinių sutikimas buvo būtina ir pakankama sąlyga, kad būtų sudaryta nenutraukiama santuoka, todėl Krikščionių bažnyčia toleravo ir pripažino teisėtomis netgi slaptas santuokas tarp asmenų, kurios galėjo būti sudaromos dviem būdais: apsikeičiant įžadais *verba de praesenti* arba *verba de futuro*.
3. Laisvo pasirinkimo doktrina buvo įvairiai traktuojama amžininkų kanonistų (dekretistų ir dekretalistų), ją nevisiškai priėmė visuomenė, esant jos įgyvendinimo problemų rodė ir teismus pasiekusios bylos. Popiežiaus Aleksandro III pontifikavimo metu kanoninė santuokos doktrina dar nebuvo išbaigta, turėjo juridinių netikslumų, ji nesugebėjo atspindėti socialinės santuokos realybės.
4. Kanonų teisė skyrė ypatingą dėmesį lytiniam aktui tiek santuokos sudarymo proceso užbaigimo, tiek santuokos anuliavimo požiūriu. Santuokos sudarymo užbaigimas lytiniu aktu (lot. *consummatio matrimonii*) darė tokią sąjungą įpareigojančia ir neišardoma. Kita vertus, šalių susitarimo tuoktis teorija (angl. *consensual theory of marriage*) sumažino lytinio akto svarbą santuokos formavimo procese, nes svarbus buvo sutuoktinių pasirinkimas.
5. Sutikimo susituokti normos išsirutuliojo į ištisą sutarčių teisės sąvadą, tai buvo ne tik šiuolaikinės santuokos teisės pagrindai, bet ir tam tikri pamatiniai sutarčių teisės elementai, būtent laisvos valios sąvoka ir su ja susijusios klaidos, prievartos ir apgaulės sąvokos.
6. Popiežiaus Aleksandro III dekretalijoje *Veniens ad nos* nustatytos santuokos sudarymo sąlygos buvo patvirtintos vėlesnių popiežių ir išliko standartine kanoninės santuokos doktrina iki XVI amžiaus.
7. Viduramžiais susiformavusi krikščioniškos santuokos teisė gyvavo Vakarų Europoje iki pat XVI a. įvykusios reformacijos, o Anglijoje net ir ilgiau.

LITERATŪRA

Teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos konstitucija. *Valstybės žinios*, 1992, nr. 33-1014.
2. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. *Valstybės žinios*, 1995, nr. 40-987.
3. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas. 2002 m. vasario 28 d. Nr. IX-743. *Valstybės žinios*, 2002, nr. 36-1340.

Specialioji literatūra

4. BERMAN, HAROLD J. *Teisė ir revoliucija*. Vilnius: Pradai, 1999.
5. BONFIELD, LLOYD. Developments in European Family Law. In *Family Life in Early Modern Times 1500–1789. The History of European Family*, Vol. 1. Ed. by David I. Kertzer and Marzio Barbagli. New Haven and London: Yale University Press, 2001.
6. BROOKE, CHRISTOPHER N. L. Aspects of Marriage Law in the Eleventh and Twelfth centuries. *Proceedings of the Fifth International Congress of Medieval Canon Law*, Salamanca, 21–25 September 1976 . Ed. By Stephan Kuttner and Kenneth Pennington. Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1980.
7. BRUNDAGE, JAMES A. Impotence, Frigidity and Marital Nullity in the Decretists and Early Decretalists. *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law*, Cambridge, 23–27 July 1984. Ed. by Peter Linehan. Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1988.
8. DONAHUE, CHARLES, JR. *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Argument About Marriage in Five Courts*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
9. DONAHUE, CHARLES, JR. The Policy of Alexander the Third's Consent Theory of Marriage. *Proceedings of the Fourth International Congress of Medieval Canon Law*, Toronto 21–25 August 1972. Ed. by Stephan Kuttner. Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1976.
10. DONAHUE, CHARLES, JR. *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts*. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records. Berlin, 1989.
11. DONAHUE, CHARLES, JR. *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts*. Part II: England. Reports of the Working Group on Church Court Records. Berlin, 1989.
12. FAUVE-CHAMOUX, ANTOINETTE. Marriage, Widowhood, and Divorce. Family Life in Early Modern Times 1500-1789. *The History of European Family*, Vol. 1. Ed. by David I. Kertzer and Marzio Barbagli. New Haven and London: Yale University Press, 2001.
13. GOODY, JACK. *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
14. HELMHOLZ, R. H. *The Oxford History of the Laws of England*. Vol. I. The Canon Law and Ecclesiastical Jurisdiction from 597 to the 1640s. Oxford, 2004.
15. HELMHOLZ, R. H. *Marriage litigation in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.
16. *Lietuvos Respublikos civilinio kodekso komentaras*. Trečioji knyga. Šeimos teisė. Pirmasis leidimas. Vilnius: Justitia, 2002.
17. MAYALI, LAURENT. Note on the Legitimization by Subsequent Marriage from Alexander III to Innocent III. *The Two Laws. Studies in Medieval Legal History Dedicated to Stephan Kuttner*. Ed. by Laurent Mayali and Stephanie A. J. Tibbetts. Washington, 1990.
18. WATT, JEFFREY R. The Impact of the Reformation and Counter-Reformation. Family Life in Early Modern Times 1500–1789. *The history of European Family*, Vol. 1, ed. by David I. Kertzer and Marzio Barbagli. New Haven and London:Yale University Press, 2001.
19. ZONABEND, FRANCOISE. An Anthropological Perspective on Kinship and the Family. *A History of the Family*. Volume One. Distant Worlds, Ancient Worlds. Ed. by Andre Burguiere et al. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1996.

MARRIAGE FORMATION DOCTRINE BY THE POPE ALEXANDER III IN THE MEDIEVAL WESTERN EUROPE

Rusnė Juozapaitienė

S u m m a r y

The matrimonial law of the medieval Western Europe was canon law. In the 12th – 16th centuries the main principles of marriage formation were as follows: 1) marriage by present consent of a man and a woman capable of doing that, i.e. of marriageable age and being no other obstacles for marriage formation, made the marriage indissoluble until the death of one of the spouses, unless one or both of them by their mutual agreement decided to join a convent/monastery or a religious order before the consummation of marriage; 2) marriage by future consent made the marriage an indissoluble union if such a consent was confirmed by a sexual intercourse (lot. *sponsalia verba de futuro carnali copula (sub)secuta*): 3) any Christian man could marry any Christian woman if: both were of marriageable age and capable of having a sexual intercourse; none of them had previously married a person who was still alive; none of them had given a vow of chastity and the man was not in spiritual service (was not a dean, a priest, etc.); they were not close relatives. The pope Alexander III (1159–1181) in his decretals (*Veniens ad nos)* emphasized the doctrine of free choice of both the spouses and raised no further requirements for formation of an effective marriage, be it a consent of parents or lords, publishing of the banns, presence of witnesses, etc., except for the prohibition of marriage between close relatives. The doctrine of free choice is one of the most important aspects of the medieval matrimonial law. This doctrine was formulated in the second half of the 12th century by the pope Alexander III (1159–1181) when solving the cases presented to him. The doctrine of Alexander III reduced the impact of family and lords in choosing a spouse. The consent theory introduced by Alexander III finally proved ineffective as it was not able to reflect the true social reality of marriage. The *abiuratio sub poena nubendi* penalty that prevailed in the case law of the ecclesiastical courts also contradicted the doctrine of marriage by free consent of both the spouses.

Before the announcement of this doctrine by the pope Alexander III in the middle of the 12th century, there were several prevailing theological trends. The main schools of Bologna and Paris had a disagreement about the marriage formation process. The Bologna theological trend, the main representative of which was Gratian (the end of the 11th century – 1150), a famous Italian canonist and the progenitor of the canon law science, admitted a difference between *matrimonium initiatum* and *matrimonium ratum*, whereas representatives of the Paris theological school admitted a difference between a marriage consent *de praesenti* and *de futuro.* Gratian sought to join two different marriage formation theories that prevailed earlier: the Roman consensual theory and the Germanic coital theory. Particular attention was given to consummation of marriage with an intercourse (in Latin *consummatio matrimonii*), as only such a marriage became binding and indissoluble. The consummation *vel non* of a union was given considerable juristic significance both in the creation of an indissoluble union after the exchange of future consent (*de futuro*) and in the exceptions to the indissolubility of present consent marriage (*de praesenti*).

In spite of the official doctrine approved by popes, the Church urged the bride and the groom to publish the banns, to marry in church (*in facie ecclesiae*) with solemn rites, in the presence of witnesses and having obtained a prior consent of their parents and lords. The marriage formation principles announced by the Church and the social reality of those days, when children financially depended on their parents or bondmen depended on their lords, as well as the real actions of the Church, were contradictory. Secret marriages and cases that reached the Church courts show that there was a social tension in the society, as marriage was also a social fact affected by family, financial and feudal aspects. Therefore, in reality, the choice by people, especially by women, was not free. In real life, marriages were still formed for economic, social, even military reasons.

Marriage consent rules developed into an entire section of the contract law, they were not only the foundation of the contemporary matrimonial law, but also produced certain fundamental elements of the contract law, namely the notion of free will and related notions of an error, coercion and deceit.

The Christian matrimonial law that was formed in the Middle Ages existed in the Western Europe until the Reformation in the 16th century, in England even longer.

Įteikta 2010 m. gegužės 31 d.
Priimta publikuoti 2010 m. birželio 30 d.